

İSLAMDA SOSIAL BÜTÜNLƏŞMƏ KONSEPSİYASI: MƏDİNƏ MÜQAVİLƏSİ NÜMUNƏSİ

f.f.d. Vüqar Səmədov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi
vugarsamedov@ait.edu.az

XÜLASƏ

Məqalədə Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) yeni toplum inşa etməsi prosesindən bəhs olunur. İnsanları bütünləşdirmək üçün inancın rolu böyükdür. Toplumun fərdləri eyni dinə mənsub olduqları zaman, özlərini bir-birlərinə bağlı hiss edirlər. İslam toplumunun təməlini tövhid əqidəsi təşkil edir. Eyni zamanda, Allah Rəsulu (s.ə.s.) klan, qəbilə, əşirət kimi təəssübkeşliyə əsaslanan quruluşları “ümmət” anlayışı içində hər kəsin bərabərliyi prinsipini gətirərək, yeni bir sosial quruluş içində birləşdirmişdir. Ümmət anlayışı qəbilənin varlığını deyil, zərərli inanclarını ortadan qaldırır. Şübhəsiz, Mədinənin ilk dönəmində müsəlman toplumun ictimai bütünləşməsində qardaşlaşdırma təcrübəsinin rolu mühümdür. Hz. Məhəmməd (s.ə.s.) öncə Məkkədə təzyiqa məruz qalan zəif müsəlmanlarla güclü müsəlmanları qardaşlaşdırmışdır. Növbəti mərhələdə Mədinədə bir-biri ilə kəsülü yaşayan Övs və Xəzrəc qəbiləsini barışdırmış, sonra isə məkkəlilərlə mədinəliləri qardaşlaşdıraraq (müəxxət), nümunəvi toplum inşa etmişdir. Bu bütünləşmədə Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) xarizmatik şəxsiyyətinin mühüm rolu olmuşdur. Sözsüz ki, cəmiyyətin bütünləşməsində müqavilələr əhəmiyyət kəsb edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Mədinə müqaviləsinin fərqlilənmiş cəmiyyətin bütünləşməsində rolu mühümdür.

Açar sözlər: sosial bütünləşmə, din, İslam, Hz. Peyğəmbər, qardaşlaşdırma, mühacir, ənsar, Məkkə, Mədinə.

Giriş

Yeni yaranmış bir din üçün ən önəmli məsələ mesajlarını ala bilmə qabiliyyətinə malik, digər insanlara və sonrakı nəsillərə çatdırıla biləcək bir topluma malik olmasıdır. Şübhəsiz, hər bir din özünə inananları bir-birinə bağlayan birləşdirici xüsusiyyətə malikdir. Ancaq dinin mesajını başqa insanlara və sonrakı nəsillərə çatdırmaq üçün qrup içində çox sağlam sosial bütünləşmələrə ehtiyac var. E.Dürkheymə görə, din ictimai bütünləşməni meydana gətirən önəmli faktordur. İnsanları bir-birinə bağlamaq üçün inancın təsiri böyükdür. Eyni dinə mənsub olanlar özlərini bir-birinə bağlı hiss edirlər.

İslam dininin Məkkə dönəmi müsəlman bir şəxsiyyətin, fərdin yetişdirilməsi, Mədinə dönəmi isə müsəlman bir cəmiyyətin meydana gətirilməsi dönəmidir. Hz. Məhəmməd (s.ə.s.) Mədinəyə hicrətinin ilk dönəmində fərqli-fərqli qəbilələrdən meydana gələn müxtəlif ünsürləri birləşdirərək, tək bir quruluş ortaya qoymağı çalışdı. Öncə Mədinədə 120 ilə yaxın bir-biri ilə savaşıaraq yaşayan, yerli Övs və Xəzrəc qəbilələrini qardaşlaşdıraraq bütünləşdirdi. İslam gəlməsəydi, bu qəbilələrin bir-birinə az qala, yox edəcəkləri söylənirdi. Sonra məkkəli mühacirlərlə mədinəli ənsar qardaş elan edildi. Beləliklə, klan, qəbilə və əşirət kimi ictimai qrupları əhatə edən və politeist (çoxtanlı) bir sistemdən tək inanc ətrafında birləşən monotheist bir topluma keçildi. Bütünləşməni həyata keçirmək üçün ən önəmli vasitə ictimai müqavilələr və andlaşmalardır. Buna görə Hz. Məhəmmədin Əqəbə beyətlərindən etibarən mütəmadi müqavilələr bağladığını görürük. Mədinədə isə müsəlman yəhudi və müşrik ərəblər arasında mədinə müqaviləsi kimi tanınan andlaşma ilə ictimai bütünləşmənin müddəaları təsbit edilmişdir.

SOSIAL BÜTÜNLƏŞMƏ VƏ NÖVLƏRİ

Birləşmək, birlik, ahəng içində yaşamaq, tək vücud olmaq kimi mənalara ehtiva edən və Qərb dillərində “integration”un müqabili sayılan “bütünləşmə” sosiologiya elmində cəmiyyətdəki qruplar, insanlar, ictimai quruluşun müxtəlif ünsürləri arasındakı birlik vəziyyətini ifadə edir (Günay 2000, 343). Bütünləşmə müxtəlif insan qruplarının nizamlı bir cəmiyyət həyatını reallaşdırması üçün qarşılıqlı olaraq bir-birlərinə uyğunlaşma arzudur (Özankaya 1995, 131). Bütünləşmə bir-birindən fərqliləşmə yolu ilə ayrılan parçaları tək bir bütün halına gətirməyi təmin edən prosesidir. Sosial bütünləşmə bir ictimai sistemin qrupları və yaxud millətin mənsubları arasında mövcud olan, birlik və bərabərliyi reallaşdıran müştərək məsələlər ortaq mövqə və davranışlar sərgiləməyi mümkünləşdirən qarşılıqlı bağlılıqdır. Yəni vahid bir cəmiyyət təşkil etmək üçün qrupların, zümrələrin qaynaşmasıdır (Sezen 1988, 30, 37).

Fərabî hər insanın yaşamaq və kamilliyə çatmaq üçün bir çox amilə möhtac olduğunu, bunların hamısını təkbaşına əldə edə bilməyəcəyini söyləyir. Məhz elə buna görə də insanların toplaşmağa ehtiyac duyduğunu, beləliklə, hər fərdin təbiətindəki kamilləşmə ehtiyacını, ancaq müxtəlif insanlarla yardımlaşma məqsədi ilə bir yerdə cəm olaraq əldə edə biləcəklərini qeyd edir (Fərabî 1956, 64).

İbn Xəldun isə tarixin hər dönəmində insanların yaşayışlarını sürdürə bilmək üçün işbirliyinə ehtiyac duyduqlarını və bunun Allah vergisi olduğunu

söyləmiş, məşhur əsərin Müqəddiməsində bunu incələmişdir. O, “əl-insan mədəniyyəni bit-tab”, yəni “insan xilqəti etibarilə mədənidir”, – deyərək bu qabiliyyətin onun fitrətində yerləşdiyini qeyd etmişdir. Əks təqdirdə, insan yemə-içmək kimi gündəlik tələbatını ödəməkdən və həyatını davam etdirməkdən aciz qalacağını vurğulamışdır (ibn Xəldun 1982, 272). Beləliklə, ibn Xəldun bəsit bir formada yardımlaşmağa əsaslanaraq, insanlıq tarixinin ən ümdə, sabit dəyəri, insanların işbirliyi etmək yönündəki təbii arzularının bir nəticəsi olaraq ortaya çıxan təşkilatlanma prosesinə “ümran” adını vermişdir (ibn Xəldun 1982, 273).

Sosial bütünləşmə nəzəriyyəsinin tərəfdarlarından biri E. Dürkheymdir. Dürkheymə görə, fərdlərin mənsub olduqları qruplar içində qala bilmələrini təmin edən əsas faktor oxşarlıqdır (homojenlikdir). Yəni qrup fərdlərinin eyni xarakter və xüsusiyyətləri eyni amalı daşmasıdır. Dürkheyim kiçik bir toplumda bütün üzvlərin eyni xüsusiyyətlərə sahib olaması ilə ortaya çıxan bütünləşməyə “mexaniki həmrəylik” adını qoymuşdur (Heyet 2003, 219). Mexaniki həmrəylik müştərək dəyərlər, inanclar sayəsində ortaya çıxar. Bu dəyərlər, inanclar sayəsində fərd və qruplar müvəffəqiyyətlə işbirliyi edirlər. Bütünləşmə insanlar arasındakı bağların eyniliyindən meydana gəlir. Bu cəmiyyətdə fərdilik ortadan qalxmış topluma “biz” şüuru hakim olmuşdur. Burada hər kəs öz yerini və ondan gözləniləni bilir (Van Reijen 2003, 90–91). Qəbilələr içində ortaya çıxan birlik mexanik bütünləşmədir. Bədəvi cəmiyyətlər də bu qrupa daxildir. Bu toplumlarda fərqliləşmə yoxdur. Fərdlər oxşardır, yəni homogenidir (Özkalp 1995, 55). Bunun müqabilində əmək bölgüsü cəmiyyətdə artdıqca, fərdlər arasında müxtəliflik çoxalır və insanlar arasında fərqli bir yardımlaşma ortaya çıxır. Buradakı yardımlaşma oxşarlıq deyil, fərqlilikdir. Fərqli olan toplum işlərin qaydasında getməsi üçün bütünləşməyə ehtiyac duyar. Yəni məcburi olaraq əlaqə qurar. Buradakı bütünləşmə oxşarlığa deyil, mənfəət əlaqələrinə, məntiq, ağıl qaydalarına dayanır. Beləliklə, bu formada fərqlilik olan toplumda ortaya çıxan yardımlaşmağa “orqanik həmrəylik” (üzvi təsanüd) adı verilir (Dönmezer 1982, 192; Kongar 1995, 102).

İSLAMDA SOSIAL BÜTÜNLƏŞMƏ

Quran cəmiyyət halında yaşamağın (sosial bütünləşmənin) insan fitrətinə yerləşdirildiyini iddia edir. Belə ki, Uca Allah insanın yaradılışında var olan ictimailəşmə həqiqətini “Hücurat” surəsinin on üçüncü ayəsində belə dilə gətirmişdir:

“Ey insanlar! Doğrusu, biz sizi bir kişi ilə bir qadıncan yaratdıq. Və bir-birinizlə tanış olasınız deyərək, sizi qövmələrə və qəbilələrə ayırdıq. Əlbəttə, Allah

qatında ən dəyərli olanınız Ondan ən çox çəkinəninizdir. Şübhəsiz ki, Allah biləndir, hər şeydən xəbərdardır” (“Hücurat” 49/13).

Bu ayədə fərqliliklər səbəbi ilə insanların bir-birlərini tanımalarının lazım olduğu inancından yola çıxılır. İnsanın ictimai bir varlıq kimi məcburi olaraq sosial birlik qurmağın şərt olduğu qeyd edilir. Fərdi fərqliliklər və tanış olmaq fəaliyyəti ictimai həyatın vazkeçilməz şərtidir. Fərqlilikləri isə bir ayırıcı vasitə olaraq qəbul etmək mümkün deyildir. İnsanlar özlərinə tanınan imkanlar və qabiliyyətlər baxımından fərqli olaraq yaradılmışdır. Uca Allah insanları istər qabiliyyət nöqtəyi-nəzərindən, istərsə də ruhi, fiziki baxımdan fərqli yaratmışdır. “Quran-Kərim” bu yaradılış fitrətinə diqqət çəkərək belə buyurur: “Əgər Rəbbin istəsəydi, insanları vahid bir ümmət edərdi. Amma onlar elə hey ixtilafdadırlar” (“Hud” 11/118; “Nəhl” 16/93). Təbii olaraq bu faktiki vəziyyət birlikdə yaşamaq məcburiyyətini meydana gətirmişdir. Bu yaradılış xüsusiyyəti də kollektiv və ictimai həyata keçid müddətini sürətləndirmişdir. Bu barədə İslamda Allahın əmrinin nə olduğu xüsusu eyni surənin onuncu ayəsində “Möminlər ancaq qardaşdır” (“Hücurat” 49/10) ifadəsi ilə açıqlanmışdır. Demək ki, müsəlmanlar arasında mexaniki bir mənəflər birliyi (ayrı-ayrı mən şüuru) mövcud olmaqla birlikdə onların qardaş sayılmalarından meydana gələn üzvi, mənəvi bir birlik hissi (biz şüuru) də mövcud olmalıdır (Bilgiseven 1995, 64).

İslam dininin mükəmməl bir mənəvi və müvəffəqiyyətli sosial-mədəni birliyi həyata keçirməsindəki əsas mənbəyi “Qurani-Kərim”dir. Onun “tövhid” əqidəsi ətrafında insanları cəm etmək üçün etdiyi dəvətin əhəmiyyəti böyükdür. İslam inancının varlıq anlayışının və kosmologiya (səmavi başlanğıc teoremi) anlayışının əsasını kəlmeyi-tövhid və onunla tam bir bütünlük təşkil edən tənzihi (iraq tutmaq) prinsipi meydana gətirir. Tövhid prinsipi İslamın dünyagörüşü içində teoriyadan praktikaya, inancdan həyata və idealdan gerçəkliyə bir idrak körpüsü mövqeyindədir. Tövhid prinsipi Allahın (c.c.) zatında, sifətlərində və feillərində tam və mütləq mənada birliyini ortaya qoyarkən, tənzihi prinsipi mütləq olanla nisbi olan yaradılmışlar aləmi arasında bir varlıq iyerarxiyası idrakını meydana gətirir. Tövhid prinsipinin nəfə (tənzihi, iraq tutmaq) yönü varlıq iyerarxiyasında hər hansı bir bərabərlik, ya da şirk ünsürü ehtimalını qəti bir şəkildə rədd edərkən isbat (müsbət) yönü bütün yaradılmışları varlıq iyerarxiyasındakı mütləq birə itaətə və təslimiyyətə dəvət edir (Davudoğlu 1996, 5). “Qurani-Kərim”in insanları dinə dəvət edərkən üzərində durduğu ilk xüsus İslamın iman əsaslarından birincisi olan “birlik” inancıdır. Yəni Uca Allahın varlığı və birliyinə inam ətrafında insanların toplanmasıdır (Günay 2000, 315). İslamiyyət tövhid əqidəsi ətrafında digər din mənsublarını da bütünləşməyə dəvət edir: “De: Ey Kitab əhli! Bizim və sizin aranızda olan eyni bir kəlməyə gəlin ki, Allahdan başqasına ibadət etməyək, Ona heç bir şeyi şəriki

qoşmayaq, Allahı qoyub bir-birimizi ilahiləşdirməyək. Əgər onlar üz döndərsələr, deyin: Şahid olun ki, biz müsəlmanlarıq!” (“Ali-İmran”, 3/64) “Qurani-Kərim”ə görə, hər şeyin yaratıcısı olan Allaha inam insan fitrətində əzəldən bəri var olan bir əsasdır. İnsanlar fitrət müqaviləsində Uca Allahın “Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?” sualına “Bəli”, – deyə cavab vermişdilər (“Əraf” 7/172). Allahın ilahi isim və sifətlərlə yenidən tanınması, yaratıcı qüdrəti atil (passiv) tanrı ilə mücəssəm, antropomorfik (insani xüsusiyyətlərlə tanrı təsəvvürü) tanrı anlayışlarının dairəsindən çıxarmışdır. Bütün kainatı əhatə edən mütləq qüdrət sahibi olan Allahın, eyni zamanda, insana şah damarından daha yaxın bir şəkildə dərk edilməsi (“Qaf” 50/16) cahiliyyə çağında mövcud olan bütün yanlış dini qavrama doqmalarını sarsıtmış və Allah–insan əlaqəsini həm fərdi ontoloji (varlıq fəlsəfəsi) müstəvidə, həm də kosmoloji müstəvidə tamamilə yeni bir məhvərə yerləşdirmişdir. Allah-Taalanın həm ilahi isim və sifətləri ilə bütün varlıq müstəvilərini əhatə etməsi, həm də o varlıq müstəvilərinin birində yerləşən insana şah damarından daha yaxın olması nöqteyi-nəzərindən müsəlman fərdi üstün bir güvənlik və hüriyyət hissi ilə təchiz etmişdir (Davudoğlu 1997, 45).

Quran tövhid əqidəsinin bütün peyğəmbərlərin təbliğlərinin əsasını təşkil etdiyini də dilə gətirir (“Hud” 11/26; “Ənbiya” 21/22, 25; “Nəhl” 16/35). Hətta belə ki, bu əqidəyə bütün inananları və əhli-kitabı da daxil edərək çağırış edir: “(Rəsulum!) De ki: Ey əhli-kitab! Sizinlə bizim aramızda müştərək olan bir sözə gəlin. Allahdan başqasına qulluq etməyək, Ona heç bir şeyi ortaq qoşmayaq və Allahı buraxıb bəzilərimiz bəzilərimizi ilahlaşdırmayaq” (“Ali-İmran” 3/64).

Kəlmeyi-tövhid Allahın yerinə qoyulan bütün tanrıların rəddi ilə başlayıb, arxasından dərhal mütləq güc və hikmət sahibi olan Allahın qəbulu ilə insana yeni bir üfüq açar:

“Allah ədaləti saxlayaraq (dəlilləri ilə) bu xüsusu açıqlamışdır ki, Özündən başqa ilah yoxdur; mələklər və elm sahibləri də (bunu belə təsdiq edərlər). Mütləq güc və hikmət sahibi olan Allahdan başqa ilah yoxdur” (“Ali-İmran” 3/18).

İslam dini Məkkə dövründə əsası qoyulan inanc əsasları istiqamətində mövcud olan sosial qruplaşmaları parçalayır, yeni inteqrasiyaya doğru aparırdı (Bilgiseven 1985, 196). Beləliklə, İslam yenidən mənəvi dəyərlərlə təchiz edilmiş bir fərdin inşası ilə kifayətlənmir, onun həyat tapacağı sosial quruluşu da hazırlayırdı. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.), italyan sosioloq Vilfredo Paretonun ortaya atdığı “elitaların dövrüyyəsi” (Slattery 2007, 89) doktrinasına uyğun gəldiyini söyləyə biləcəyimiz bir din arzulayan, Məkkənin seçkin təbəqəsindən olan müşriklərin “kölələri yanından qov, sənə tabe olaq” tipində bir din tələb

etmələrini rədd edərək əqidə əsasında hər kəsin bərabərliyi prinsipini gətirmişdir. Bu səbəbdən, onların bu istəklərini qəbul etməmişdir. Beləliklə, Bilali-Həbəşi, Zeyd, Üsamə kimi kölələr belə fərdi mövqeylərini ortya qoyma səlahiyyətinə malik olmuşlar. “Qurani-Kərim” də bunu dəstəkləmişdir. Beləliklə, müəyyən bir zaman sonra kölələrin də imkanlarını cəmiyyətə əks etdirə biləcəyi bir cəmiyyət meydana gəlmişdir (Aydın 1991,108). Məkkə dönəmini nəzəriyyə, Mədinə dönəminə isə praktika kimi xarakterizə edə bilərik. İslami hərəkatın Məkkədə atılan toxumları Mədinədə tövhid əqidəsini daşıya biləcək bir cəmiyyət və mədəniyyəti inşa etmişdir. Bunun üçün İslam ictimai funksiyalar arasında mənalı bir bütünlük qurmuş, qurumlar arasındakı ziddiyyəti götürmüş, zərərli mərasim və adət-ənənələrin əhəmiyyətini ən aşağı səviyyəyə endirmişdir (Bilgiseven 1985, 140).

Sosiologiya elminə görə, daimi bir mədəni mühitin meydana gətirilməsinin şərtlərindən biri geniş cəmiyyət quruluşu qurmaqdır. Allah Rəsulu (s.ə.s.) qüvvədə olan (ailə, klan, qəbilə, əşirət və s. kimi) kiçik “biz” şüuruna sahib mənsubiyyət duyğusu içində olan sosial birlikləri qaldıraraq, əhatəli bir “ümmət” anlayışını ortaya qoymuşdur. Məsuliyyət daşıyan bir şəxsin inkişaf etdirilməsinə bağlı olaraq yeni fərdi rollar ortaya çıxarmış, bunlardan da yeni bir sosial quruluş reallaşdırmışdır (Aydın 1991, 277). Fərdiyyət düşüncəsi olmayan şəxsin cəmiyyətə mənalı bir şəkildə sağlamfikirliliklə iştirak etməsi düşünülə bilməz. Əhəmiyyətinə görə “fərdiyyət” məfhumunun sosial mənasından bəhs etmək yerinə düşər. Maclver və Pageyə görə, bir fərdin fərdiyyət gücünün yüksəkliyindən bəhs etdiyimiz zaman, onun hərəkatlərinin bəsit bir təqlid və ya vərdişlərin əsiri olmadığından bəhs etmiş oluruq. Hərəkatları yalnız sosial mühitə qarşı reaksiyalardan ibarət olmayan, anlayış və şəxsi məqsədi həyatdakı fəaliyyətinin bir faktoru olduğu zaman daha çox fərdiləşmiş şəxsdən bəhs edirik. Sosial mənada fərdiyyət elə bir sifətdir ki, bir qrupun sırf bir üzvü olmasından daha çox müstəqillik ifadə edir.

Fərdiyyət bir mənlikdir, özünə aid olan bir təbiəti ifadəedici mahiyyətdəki bir fəaliyyət və reaksiya mərkəzidir. İnsanın özünü tanıması sırf orijinalıq mənasına gəlməz; şübhəsiz ki, qəribəlik də ifadə etməz. Qüvvətli bir fərdiyyət həqiqətdə ölkəsinin və ya zamanının ruhunu da mükəmməlliklə ifadə edir. Bunu rahatlıqla təqlidedici və ya rahatlıqla təlqin altında olduğu üçün deyil, şəxsən o dövrə olan həddindən artıq həssaslığı səbəbindən edir. Bu ölçü daha çox hər fərdin digərləri ilə olan münasibətlərində nə dərəcədə müstəqil fəaliyyət göstərdiyi, öz idrakına nə dərəcədə uyğun hərəkat etdiyi və başqalarının özü haqqındakı fikirlərini nə dərəcədə öz mülahizəsi ilə qiymətləndirərək hərəkat etdiyi ilə bağlıdır. Şəxsiyyət sahibi olan fərd digərləri kimi hərəkat etdiyi zaman, heç olmasa, mühümlüyünə qənaət gətirdiyi məsələlərdə, sadəcə,

başqalarının belə hərəkət etməsi səbəbi ilə deyil, hərəkətini öz mənliliyinin təsdiqindən ötrü belə edər (Bilgiseven 1996 100). İslamdan əvvəlki cəmiyyətdə nümunə təşkil edəcək sağlam bir fərd yox idi. Bir tərəfdə köçəri qəbiləçiliyin camaatçı tipi, digər tərəfdə isə oturaq həyatın eqoist fərdçi tipi var idi. Məqsəd bu iki ifrat uc arasında fərdiyyətçiliyin inkişaf etdirilməsi olmuşdur (Aydın 1991, 91). Necə ki, bu fərdiyyətin inkişaf etdirilməsi üzərində “Qurani-Kərim” israrla dayanmışdır:

“Hər bir kəs öz əməlinin girovudur” (“əl-Müddəssir” 74/38). “Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz. Yüku (günahı) ağır gələn kimsə onu daşımaq üçün (başqa birini köməyə) çağırırsa, bu çağırdığı kimsə yaxın qohumu olsa belə, onun yükündən bir şey daşımaz” (“əl-Fatir” 35/18).

Bunun üzərinə Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) Mədinədə qalıcı bir cəmiyyətin nüvəsini meydana gətirə bilmək üçün bir-birini tamamlayan bəzi cəhdlər etmişdir. Beləliklə, Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) tabeliyində olan insan qruplarının ehtiyaclarından hərəkət edərək, amma pillə-pillə, qalıcı, əhatəli bir cəmiyyət qurmuşdur. Eyni zamanda, hərəkətə bir mərkəzin təyin edilməsi məqsədi ilə inşa olunan “Peyğəmbər məscidi” bir çox İslam qurumunun fərqliləşməmiş quruluşunu meydana gətirmişdir. Bunu bir dövlətin əsasının qoyulması təqib etmiş, ancaq əxlaqi-dini əmr və qadağalarla camaat siyasi birlik səviyyəsinin üstünə çıxardılmışdır. Yarımada xalqının vahid topluluq halına gətirilməsi isə şəxsən Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) dövründə həyata keçirilmişdir (Fazlurrahman, 1981, 2). Həqiqətən də Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) fərdiyyət şüuru içində, mənəviyyət ətrafında bütünləşmiş, dinamik, üzvi olaraq bütünləşmiş qan bağına deyil, inanc birliyinə söykənən bir cəmiyyət meydana gətirməyə müvəffəq olmuşdur (Aydın 2007, 433).

İslamdan əvvəl ərəblər nəsil və qan birliyinə arxalanan, xüsusi qəbilə başçılarına sahib zəif-sərt mən idraklı qəbilə mərkəzli bir həyat sürdürürdü. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) ilk olaraq fərqli qəbilələrdən ibarət olan ərəblərin müştərək iman etdiyi bir Allah fikri (tövhid) ətrafında bütünləşmiş, əqidəvi ictimai bir quruluş meydana gətirdi. Beləliklə, qəbilə və əşirət kimi dar, zəif-sərt mən idraklı quruluşu qırıb onun yerinə sosial müqaviləyə arxalanan universal bir cəmiyyət, güclü, amma elastik bir mən idrakı anlayışının yolunu açdı. Bunun gərəyi olaraq ictimai bütünlüyü pozan rəqabətə söykənən qəbiləvi qarşıdurma nöqtələrini ortadan qaldırmaq yolu ilə din qardaşlığı anlayışını formalaşdırdı (Kurt 2009, 200-201). Bu topluluğa “ümmət” deyilməyə başlandı. “Ümmət” kəlməsi yönəlmək mənasındaki “əmm” kəlməsindən törənmişdir. Topluluğa rəhbərlik edən “imam” kəlməsi də bu kökdəndir; imam–topluluğun önünə keçər, topluluq ona tabe olar və eyni yöndə onunla birgə hərəkət edər (ibn Mənzur 23-24). Beləcə, “ümmət” içindəki əlaqələr “qəbilə”də olduğu kimi əsil-

nəcabətə deyil, ortaq ideal və yönəlişə, ortaq öndərə, imama tabe olmağa əsaslanır (“Bəqərə” 2/124; “Nisa” 4/41; “Ənam” 6/38; “Əraf” 7/181; “Ənbiya” 21/73; “Qəsəs” 28/41; “İsra” 17/71-72;). “Ümmət” anlayışı qəbilə anlayışını aşar və əhatə edir. Bununla birlikdə, onu ortadan qaldırmaz. “Ümmət”in quruluş şərti “qəbilə”nin ortadan qalxması deyildir. “Ümmət” həmrəy olan müsəlmanlardan meydana gəldiyi kimi, bir iç (alt) sosial cərcivə olaraq bu fərdlərin qəbiləyə bağlı qalmalarına da mane olmur. Real olan da budur (Cabiri, 1997 189; Kurt, 2009, 212). Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) xarizmatik liderliyində güclü elastiki bir mədəniyyət quruldu. Artıq bu mədəniyyət içərisində ərəb, yəhudi, fars, zənci, aristokrat, kölə özünü isbat etmə imkanı tapdı. Möminlər arasında qurulan qardaşlıq pillə-pillə həyata keçirilmişdir. Hz. Məhəmməd (s.ə.s.) Mədinəyə ilk gəldiyi vaxt qarışıq ünsürlərdən yeni bir toplum inşa etmə həqiqəti ilə üz-üzə qaldı. Şübhəsiz ki, bunun birinci mərhələsi Məkkədəki ilk inananlar arasında olmuşdur. Daha sonra Mədinədə əvvəllər illərdir, döyüşə-döyüşə yaşayan Övs və Xəzrəc qəbilələri İslam inancı altında qardaşlaşdırılmışdır. Hicrətdən sonra Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) gördüyü ilk işlərdən biri bu iki qardaş qrupu məkkəli mühacir və mədinəli ənsarı yeni bir (s.ə.s.) müqavilə ilə birləşdirib qaynaşdırmaq olmuşdur. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) mal-mülkünü Məkkədə buraxaraq gələn mühacirləri mədinəli ənsarla qardaş elan edərək, yenidən həyata bağlanmalarını təmin etmişdir (ibn Səd 2001, I, 204; ibn Hişam 1992, II, 129; Hamidullah 1980, 196-197; Aydın 1991, 115- 116; Cabiri 1997, 180). Ənəs ibn Malik bu qardaşlaşmanı (müaxat) belə dilə gətirmişdir: “Allah Rəsulu (s.ə.s.) bizim evdə ənsarla muhacir arasında iki və yaxud üç dəfə müqavilə bağladı” (Əbu Davud, Fəraiz, 17). Mədinədə həyata keçirilən bu qardaşlıq (müaxat) ictimai xarakter daşıyan bir proses idi. Bunun ərəb adətlərində yeni bir adət olmadığı, İslamdan əvvəlki “Hilf” (Ərəbi 1988, 165) əqdnaməsindən ilhamlanaraq baş verdiyi də qeyd olunur (Aydın 1991, 116). Bu hadisə İslam tarixində “muaxat” adlandırılmışdır. Hz. Məhəmməd öncə Əqəbə beyətlərindən başlayaraq müsəlmanlardan özünə itaət etmələri üçün söz almışdır. Həmçinin müsəlmanlar arasında da bir-birinə qardaş olacaqlarına dair and içdirmişdir. Buxaridə qeyd olunan hədisə əsasən hicrətdən, təxminən, beş ay sonra Məscidi-Nəbəvinin inşası günlərində Hz. Peyğəmbər mühacirlərlə ənsardan qırx beş nəfəri Ənəs ibn Malikin evinə dəvət etmiş və “İslam dinində hilf yoxdur”, din qardaşlığı vardır, deyərək onları iki-iki olmaqla qardaş elan etmişdir. Onların bir-birinə qarşı vəzifə və məsuliyyətlərini açıqlamışdır (Buxari, Mənaqibül-ənsar, 5,7; Səvm 76). Qardaş olunanların sayının 90, 100 və 186 olduğuna dair məlumatlar var. Qardaşlaşdırma islam toplumunda bütünləşmənin reallaşmasına, ictimai və iqtisadi problemlərin həllini asanlaşdırmışdır. Həmçinin mühacirlər Mədinəyə alışıb qəriblik duyğularından qurtulmuş,

ənsarda yeni dini öyrənmək üçün özünə müəllim tapmışdır. Hz. Məhəmməd (s.ə.s.) hər iki qrupu ortaq nöqtədə birləşdirərək, zehniyyət vəhdətini təmin etmişdir. Beləliklə, düşmənlər qardaşlıq psixologiyası ilə birləşən müsəlmanlar qarşısında təsirsiz hala gəlmişdir. Eyni zamanda ərəblər arasında hər zaman qəbiləçilik, əsəbiyyət (təəssübkeşlik) duyğusu ilə xortlaya biləcək təfriqənin də qarşısı alınmışdır. Bu mövzu “Qurani-Kərim”də öz əksini tapmışdır (Algül 2005, XXX, 308). Bəzən problemlər yaşansa da, Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) məsələni həll etməsi ilə bunlar ortadan qaldırılmışdır.

“Qurani-Kərim” aşağıdakı ayələrdə bu hadisəyə diqqət çəkmişdir. Dində hamını ötüb-keçən ilk mühacirlərə və ənsarlara, həmçinin yaxşı işlər görməkdə onların ardınca gedənlərə gəlincə, Allah onlardan razıdır, onlar da Ondan razıdırlar. (Allah) onlar üçün (ağacları) altından çaylar axan, içində əbədi qalacaqları Cənnət bağları hazırlamışdır. Bu, böyük uğurdur (“Tövbə” 9/100).

Həqiqətən, iman gətirən, hicrət edən və Allah yolunda öz malı və canı ilə cihad edən (mühacirlər) və sığınacaq verib köməklik göstərən (ənsarlar) – məhz onlar bir-birinin dostlarıdır. İman gətirən, lakin hicrət etməyənlərə gəldikdə isə, onlar hicrət etməyincə siz onları himayə etməyə borclu deyilsiniz. Əgər onlar din uğrunda sizdən kömək istəsələr, sizinlə aralarında müqavilə olan bir camaat əleyhinə (yardım) istisna olmaqla, kömək etməyiniz gərəkdir. Allah sizin etdiklərinizi görür (“Ənfal” 8/72).

(Mühacirlərdən Mədinədə) əvvəl (orada) yurd salmış və iman gətirmiş kimsələr öz yanlarına hicrət edənləri sevir, onlara verdiklərinə görə qəlblərində peşmanlıq hissi duymurlar. Hətta özləri ehtiyac içində olsalar belə, onları özlərindən üstün tuturlar. Nəfsinin tamahından qorunan kimsələr nicat tapanlardır (“Həşr” 59/9).

Cəmiyyəti meydana gətirərkən onları bir-birinə bağlayan amillər, könüllər arasındakı uzlaşma, Qurana görə Allahdandır və həqiqi bütünləşdirici səbəb də məhz elə budur. Allah vergisi olan bu bağın yerini digər bağlar tuta bilməz.

“Hamılıqla Allahın ipinə (dininə, Qurana) möhkəm sarılın və (firqələrə bölünüb bir-birinizdən) ayrılmayın! Allahın sizə verdiyi nemətini xatırlayın ki, siz bir-birinizə düşmən ikən O, sizin qəlblərinizi (İslam ilə) birləşdirdi və Onun neməti sayəsində bir-birinizlə qardaş oldunuz. Siz oddan olan bir uçurumun kənarında ikən O, sizi oradan xilas etdi. Allah Öz ayələrini sizin üçün bu şəkildə aydınlaşdırır ki, haqq yola yönəlmiş olasınız!” (“Ali İmran” 3/103).

Digər tərəfdən, bu bütünləşməni pozacaq möminlər arasında çəkişməyə səbəb olacaq hallar da qadağan edilmişdir:

“Əgər möminlərdən iki dəstə bir-biri ilə vuruşsa, onları dərhal barışdırın. Əgər onlardan biri təcavüzkarlıq etsə, təcavüzkarlıq edənə Allahın əmrinə (itaətinə) qayıdana qədər vuruşun (təcavüzkarlıq edən Allahın əmrinə) qayıtsa,

hər iki dəstənin arasını ədalətlə düzəldin və insafla hərəkət edin. Şübhəsiz ki, Allah insafınları sevər!” (“əl-Hücurat”, 49/ 9).

İslam sözügedən qardaşlığı gücləndirmək üçün əvvəlcə müəyyən tədbirlər almışdır. Bir tərəfdən, Quran adam öldürmək və qan davası güdmək (“əl-Ənam” 6/151; “İsra” 17/31; “Furqan” 25/68), həsəd etmək (“əl-Bəqərə” 2/30), israf və xəsislik, (“əl-İsra” 17/29), yalan danışmaq və iftira atmaq, (“əl-Həcc” 22/30, “ət-Tövbə” 9/119) qeybət və sui-zənn, (“əl-Hucurat” 49/12, “Qaf” 50/18), föhş və zina, (“əl-İsra”, 17/32, “əl-Furqan”, 25/ 68) oğurluq və qəsb, (“əl-Maidə”, 5/38, “ən-Nisa” 4/20–29) içki və qumar, (“əl-Bəqərə” 2/219, “əl-Maidə” 5/90–91) rüşvət, (“ən-Nisa” 4/ 29, “əl-Bəqərə” 2/188, “əl-Maidə” 5/42) faiz, (“əl-Bəqərə”, 2/ 275) kimi ictimai həmrəylik və bütünləşməni əngəlləməyə səbəb olan davranışlara qadağalar gətirmişdir. İslam dini digər tərəfdən də bütünləşməni təmin edən yaxşılıq, doğruluq, ədalət, (“əl-Ənam” 6/151–153, “əl-Bələd” 90/14–18) yaxşılarla dost olmaq, (“əl-Ənfal” 8/72, “əl-Mümtəhinə” 60/13) yaxşılıqda yarışib pislikdən çəkəndirmək, (“Ali İmran” 3/104, “ən-Nisa” 4/114, “əl-Həcc” 22/ 41, “əl-Mücadələ” 58/9) infaq, (“əl-İsra” 17/26, “əz-Zəriyə” 51/19) barışdırmaq, (“əl-Bəqərə” 2/182, 224, “ən-Nisa” 4/114, “əl-Həcc” 22/41, “əl-Mücadələ” 58/9) ədalət, (“əl-Əraf” 7/29, “ən-Nəhl” 16/76–90) qardaşlıq, (“Ali İmran” 3/103; “əl-Hücurat” 49/10) bağışlama, (“əl-Bəqərə” 2/263) sədəqə, (“ət-Tövbə” 9/ 60; “ər-Rum” 30/38) işi əhlinə vermək, (“Ali İmran” 3/104–160) borc vermək, (“əl-Bəqərə” 2/ 245, “ət-Təğabun” 64/17) səbir, (“əl-Bəqərə” 2/153) itaət, (“Ali İmran” 3/32, 132) çalışqanlıq (“Nəcm” 53/3) kimi bəzi əxlaqi dəyərlər gətirmiş, bəzilərini isə qüvvətləndirmişdir.

Siyasət filosofları Locke və Hobbes təbii durum və mədəni durumdan bəhs etmişlər. Belə ki, onlar təbii durumdan mədəni duruma keçməyin yolunun sözləşmələr, andlaşmalar və müqavilə bağlama yolu ilə həyata keçdiyinə diqqət çəkmişlər. Buna görə insanlar həyatlarından əmin yaşamaq üçün bir-birlərinə söz verərək müqavilələr bağlayaraq həyata keçirirlər (Arslan 2013 , 279).

İslami hərəkət Məkkə dövründə mexaniki bir bütünləşmə olaraq xülasə edilə bilər. Mədinədə isə bunun üstünə sosial-ictimai sistem inşa edilmişdir. İslam bir tərəfdən, qardaşlığa zərər verən qan davası kimi qəribə adətləri ortadan qaldırarkən, o biri tərəfdən, xəstə ziyarəti, cənazədə iştirak etmək, salamlaşmaq, çağırılan yerə getmək, məzluma kömək etmək (Buxari, Cənaiz 2, Məzalim 5, Nikah 71, Əşribə 28; Müslim, Libas 3; Tirmizi, Ədəb 45; Nəsai, Cənaiz 53) qonşu haqqına riayət etmək kimi gündəlik işlərdən sayılan, amma nəticələri baxımından qalıcı təsirləri olan sosial əlaqələri yerinə yetirməyə təşviq etmişdir (Buxari, Nikah 80, Ədəb 31, 85, Rıqaq, 23; Müslim, İman 74, 75, 77; Əbu Davud, Ədəb 123; Tirmizi, Qiyamət 50, ibn Macə, Ədəb 4). Həm-

çinin bu toplum lideri Hz. Peyğəmbəri (s.ə.s.) ana və atalarından, hətta canlarından daha çox sevən bir sevgi toplumudur. Bu toplumun fərdləri bir-birlərini də heç bir mənfəət gözləmədən, sırf Allah üçün sevdilər. Bir-birlərinə qarşı son dərəcə mərhəmətli ikən, düşmənlərinə qarşı tək vücud olurlar (“əl-Fəth” 48/29).

“Sevdiklərinizdən qarşılıqsız vermədikcə tam mömin ola bilməzsiniz” (“Ali-İmran” 3/92) ayəsi nazil olduqda Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) və əshabı ibrətamiz bir əliaçıqlıq nümunəsi göstərmişdir. Mühafizəkar qəbilə təəssübkeşliyi yerinə “ümmət” anlayışı formalaşmışdır. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) əvvəlcə fərdi qəbilə təəssübkeşliyinin verdiyi “biz” duyğusundan qurtarmış, ona vətəndaş statusu qazandıraraq, “şəxsiyyət” anlayışı içərisində cəmiyyətlə bütünləşməsini təmin etmişdir. Fərdiyyət duyğusu inkişaf etməmiş şəxsin şüurlu, məntiqli bir şəkildə cəmiyyətdə iştirak etməsi çətindir. İslam, ona bağlananları qardaş saymaq (“əl-Hücurat” 49/10) yolu ilə müsəlmanlar üçün qurduğu dini-əqli birliyi psixoloji cəhətdən də dəstəkləmişdir. İlk mərhələdə söylənən bir çox hədis bu həqiqətə dəlalət edir:

“Bir kimsənin müsəlman qardaşını həqir görməsi yamanlıq olaraq yetər” (Əhməd b. Hənbəl, III, 68).

“Müsəlman müsəlmanın qardaşdır. Ona zülm etməz, haqsızlıq etməz, onu düşmənə satmaz. Müsəlman qardaşının ehtiyacını ödəyən kimsənin Allah da qiyamət günündə ehtiyacını ödəyər. Kim bir müsəlmanın sıxıntısını aradan qaldırarsa, Allah-Taala o kimsənin qiyamət günündəki sıxıntılarında birini aradan qaldırar. Kim bir müsəlmanın eyib və qüsurlarını örtərsə, Allah-Taala da o kimsənin eyib və qüsurlarını örtər” (Buxari, Məzalim 3; Müslim, Birr, 58; Əbu Davud, Ədəb 38, 60; Tirmizi, Hüdu 3, Birr 19; İbni Macə, Müqəddimə, 17).

“Müsəlman müsəlmana xəyanət etməz, yalan danışmaz və onu köməksiz qoymaz. Hər müsəlmanın digər müsəlmana namusu, malı və qanı haramdır. Təqva buradadır. Bir kimsəyə şər olaraq müsəlman qardaşını xor və həqir görməsi yetərlidir” (Tirmizi, Birr 18).

Digər bir tərəfdən, Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) Mədinədə meydana gətirilən toplumu tək bir bədənin üzvlərinə bənzədərək belə buyurmuşdur: “Möminlər bir-birlərini sevməkdə, bir-birlərinə mərhəmət etməkdə və bir-birlərini qorumaqda bir bədənə bənzəyirlər. Bədənin bir üzvü xəstələnən zaman digər üzvlər də bu səbəblə yuxusuzluğa və qızdırmaya tutularlar” (Buxari, Ədəb 27; Müslim, Birr 66–68; İbni Macə, Tıb 5).

“Möminin möminə görə vəziyyəti bir parçası digər bir parçasını sıx bir şəkildə bağlayaraq tutan binalar kimidir” (Buxari, Səlat 88, Məzalim 5; Müslim, Birr 65; Tirmizi, Birr 18).

“Sizdən biri özü üçün istədiyini qardaşı üçün də istəmədikcə həqiqi mömin ola bilməz” (Buxari, İman 7; Müslim, İman 71–72; Tirmizi, Qıyamət 59; Nəsai, İman 19, 33; ibn Macə, Müqəddimə 9).

Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) Mədinəyə gəlişində ilk olaraq diqqət çəkdiyi xüsuslardan biri ictimai həmrəyliyi və könül birliyini təmin etmək üçün “salamı yaymağı və insanlara yemək yedirməyi” təşviq etmək olmuşdur. (Tirmizi, Sifətül-Qıyamət 42) “Ey Əbu Zər! Şorba bişirəndə suyunu çox et və qonşularını da nəzərə al” (Müslim, Birr, 142; Tirmizi, Ətimə 30, Tirmizi, Vəla’ 6; ibn Macə, Ətimə 58;)

Allah Rəsulu (s.ə.s.) bir tərəfdən, toplumda birliyi təmin edərkən, digər tərəfdən, ayrılığa, təfriqəyə qarşı tədbirlər almışdır:

“Ayrılıqdan çəkinin, sizə camaatı tövsiyə edirəm”. “Allahın əli birlik olan toplumun üstündədir” (Tirmizi, Fitən 7) “Müsəlman əlindən və dilindən başqalarının əmin olduğu kimsədir” (Buxari, İman 4; Müslim, İman 65; Əbu Davud, Cihad 2; Tirmizi, İman 12; Nəsai, İman 9).

Əsasən, islami qaydaların, demək olar ki, hamısının ictimai bütünləşmə ilə yaxın bir əlaqəsi var. Sözügedən qaydalar əvvəlcə ümmət xaricindəki qruplaşmaları ortadan qaldırır, sonra İslama uyğun bir birliyi inşa etməyə yönəlir. Bu ictimai quruluşun içində praktiki, tarixi və əxlaqi proses bir-birinə paralel olaraq işləyir. Hamısında da daimi bir mədəni bütünlük hədəf olaraq götürülür. Həqiqətən, İslam həqiqi əxlaqi dəyərlər üzərində yüksəltdiyi üçün təbəqələr və ictimai qruplar onun içində heyran olub əridi; özlərini maddi bir birliyin üzvü gördükləri kimi, yeni bir bütünləşmənin könüllü ünsürləri olaraq da gördülər. Bu təməl görüş İslamın nüfuzunu bir işğalçı qüvvə olmaqdan uzaqlaşdırdı (Bilgiseven 1985, 429).

“Camaat halında icra edilən İslami ibadətlərin ictimai bütünləşmədəki yeri xüsusi bir araşdırma mövzusu olacaq qədər əhəmiyyətə malikdir. Həcc, zəkat və oruc kimi ibadətlərin sosial tərəfi onsuz da mübahisə edilməyəcək dərəcədə açıq-aşkardır. Bütün bunlara əlavə olaraq müsəlmanların iki rükəti fərz olan və adı da birbaşa toplaşmaqla əlaqəli olan Cümə namazı üçün böyük bir coşqu ilə, qələbəlik halda məscidə getmə ehtiyacı hiss etmələri; ildə iki dəfə bayram namazına gedərək kütləvi şəkildə bayram namazı qılmaları Allaha yönəlmiş ibadətlərin ictimai yönünü ortaya qoymağa kifayət edər (Kurt 2009 119).

Yuxarıda qeyd edilənlər möminlər arasında meydana gələn örnək bir bütünləşmədir və inanc bağına söykənir. Həmçinin Mədinənin kosmopolit bir quruluşda olduğu da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) Mədinəyə hicrət etdikdən sonra, öncə əhalini saydırdı (Buxari, Cihad, 181; Müslim, İman 235). Beləliklə, şəhərdə 1 500 müsəlmanın, 4000-4500 qeyri-

müsəlman müşrik ərəbin, və 4 000 yəhudinin, 50 nəfər xristianın olduğu ortaya çıxdı. Hz. Məhəmməd (s.ə.s.) siyasi və ictimai sabitliyi təmin etmək üçün yeni bir müqavilənin bağlanılmasının zəruriliyini fərqləndirirdi. Mədinədə öncəki ictimai quruluş çox fərqli ünsürlərdən meydana gələrək müxtəliflik ərz edirdi. Bu müxtəlif, fərqli həтта ziddiyətli qruplardan vahid bir toplumu meydana gətirmək çox çətin bir məsələ idi. Hz. Məhəmmədlə (s.ə.s.) bunun mümkün olduğunu söyləyə bilərik (Arslan 2013, 273). Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) Mədinəyə hicrət etdikdən, təxminən, beş ay sonra hazırladığı “Mədinə müqaviləsi” bütün şəhər əhalisinə şamil olunacaq məzmununda idi. “Kitab”, “səhifə”, “müvadəə”, yəni sülh anlaşması adlanan bu vəsiqə müasir dövrdə Mədinə konstitusiyası, Mədinə vəsiqəsi, Mədinə sənədi kimi məlumdur. Bu təşəbbüs hər şeydən əvvəl şəhər xalqının sülh və əmin-amanlıq içində yaşamasını təmin etmək qayəsini güdüdü. Xüsusilə Mədinədəki müsəlmanların təhlükəsizliyini təmin etmək lazım idi. Bu, müsəlmanların gələcəyi baxımından çox əhəmiyyətli bir məsələ idi. Məkkə müşrikləri Mədinəyə hücum etmək üçün fürsət axtarırdılar (Sarıçam 2013, 166, 167). Müqavilə 47 və ya 52 maddədən meydana gəlirdi. Müqavilənin 1-23 arası müsəlmanlar, 24-47 arası isə yəhudilərlə əlaqəlidir. Müqavilədə qeyd olunan “ümmət” sözü hər kəsə şamil olunurdu (Demirci 2012, 261). Müqavilə ilə şəhərdə yaşayanların canı, malı və namusunun toxunulmazlığı təminat altına alındı. Düşüncə və inanç hürriyyəti, sərbəstliyi tanındı. Həmçinin müqavilədə Mədinədə yaşayan hər kəsin dinini sərbəst yaşayacağı, öyrədə və öyrənə biləcəyi vurğulandı. Müqavilədə “yəhudilərin dinləri özlərinə, müsəlmanların özlərinə” (md. 25) ifadəsi qeyd olunur. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) zamanında yəhudilərə aid sinaqoq və tədris müəssisəsini özündə birləşdirən “beytul-midrasın” fəaliyyətdə olduğu bilinir (Güneş 2005, 251). Müqaviləyə əsasən, qeyri-müsəlmanlar istədikləri zaman öz inanclarına görə haqlarında hüquqi məsələlərdə hökm verilməsini tələb edə biləcəklər. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) zina edən iki yəhudi haqqında Tövrata görə hökm verməsi bunun bir nümunəsidir (“Müslim Hüdud” 27). Bu müqavilənin iki və iyirmi beşinci maddələrinə əsasən, Mədinə müsəlman, qeyri-müsəlman və yəhudilərdən meydana gələn sosial-siyasi bir cəmiyyəti meydana gətirir və buna “ümmət” deyilir. Ümmət maddəsinin vurğulanması gələcək zamanda ayrı siyasi birlikləri meydana gəlməsinin qarşısını alınması nöqtəyi-nəzərindən də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin buradan hərəkətlə irəliləyən zamanlarda İslam mədəniyyətinin tərkibinə daxil olan qeyri-müsəlmanlar, dini ümmət bütünlüyünə deyil, siyasi ümmət birliyinə daxil edilmişlərdir (Demirci 2012, 267). Müqavilədə ortaq düşmənin qəbul edilməsi (mad. 20), Qüreyş və müttəfiqlərini himayə etməmə (mad. 43), ortaq düşmənin malını və canını müdafiə etməmək (mad. 20 b), düşməyə qarşı birgə müdafiə və buna görə xərclərin ortaq paylaşılması (mad.

24), diyətin qəbilə daxilində ödənilməsi (mad. 3-11) və Mədinənin haram bölgəsi elan edilməsi (mad.39) kimi önəmli həyatı məsələlər öz əksini tapmışdır.

Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) liderliyində şahid olunan hadisələrlə Ərəbistan yarımadasındakı siyasi quruluş dördüncü əsr ərzində dəyişdi; bir çoxu köçəri və yarıköçəri qəbilələr halında yaşayan ərəblər onun sayəsində ilk dəfə birləşib bir millət halına gəldilər. Qəbilə düşmənçilikləri, eyni zamanda, anadangəlmə qəbul edilən üstünlük məfhumu, cəmiyyətin fərdlərini bir-birindən ayıran süni maneələr kimi sosial ədalətsizliklər ortadan qaldırıldı. Allah Rəsulu (s.ə.s.) qaradaşlıq, qarşılıqlı həmrəylik və sevgi əsasına söykənən bir cəmiyyət inşa etdi. Qız uşaqlarının öldürülməsinin (Buxari, İstiqraz, 19; Ədəb 6; Zəkat 53; Müslim, Əqdiyə 10-14) və qadınlara pis rəftar edilməsinin qarşısını aldı (Tirmizi, Rada 11; Əbu Davud, Sünnə 15; ibn Macə, Nikah 50). Təzyiq edən qaydalar altında əzilən qadını kişi ilə həyatı ortaqlaşaraq paylaşan, qarşılıqlı haqq və məsuliyyətlərə sahib bir səviyyəyə yüksəltdi. Bundan belə, qadınlar hər hansı bir məqbul sənət sahibi ola bilir, müstəqil mülk sahibi ola bilir, istədiyi şəkildə xərcləmələr edə bilirdilər. Ailə hüququ sahəsində (evlənmək, boşanmaq, miras) qadınla əlaqəli olaraq gətirilən hökmlər qadınları müstəqil fərdlər kimi görməyə köhnə anlayışları aradan qaldırdı. O günkü beynəlxalq qaydalar çərçivəsində bir dövlətin təktərəfli qərarı ilə qaldırması mümkün olmayan köləliyin tədrici olaraq ortadan qalxması üçün lazımı tədbirlər görüldü. Belə ki, qısa bir müddət sonra azad edilən kölələr elm, sənət və digər sahələrdə sahiblərini keçəcək səviyyəyə yüksəldilər (Özel 2006, 13).

Nəticə

İnsan ictimai bir varlıqdır. Bu nəzəriyyəyə ibn Xəldun, Fərabî kimi mütəfəkkirlər diqqət çəkmişdir. Sosial yardımlaşma, bütünləşmə sosiologiya elminin ən mühüm mövzularından biridir. Birləşmək, birlik, ahəng içində yaşamaq, tək vücud olmaq kimi mənalara olan və Qərb dillərində “integration”-un müqabilə sayılan “bütünləşmə” sosiologiya elmində cəmiyyətdəki qruplar, insanlar, ictimai quruluşun müxtəlif üsürləri arasındakı qaynaşma vəziyyətini ifadə edir. Əsası tövhidə dayanan İslam dinin mesajı cəhanşümuldür. İslamın sosial bütünləşmədəki rolunu araşdırmaq üçün ilk dövrlərə nəzər salmaq lazımdır. Müsəlmanların bütünləşməsində dinin xarizmatik lider Hz. Məhəmmədin (s.ə.s.) rolu böyükdür. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) Məkkədə təməlini qoyduğu toplumu, ictimai müqavilələrlə Mədinəyə daşımışdır. Burada isə mühacirlə ənsarı qaradaşlaşdıraraq, qəbilə təəssübkeşliyindən uzaq yeni bir cəmiyyət meydana gətirmiş, prinsip və qaydalarını da bəyan etmişdir. Sonra Mədinə müqaviləsi ilə

şəhərdə məskunlaşan digər din mənsublarını da əhatə edən bir saziş imzalanmışdır. Buradakı bəndlərə əsasən, Mədinədə yaşayanlar “ümmət adlanır və onlar şəhəri ortaq qoruyacaqlar. Hər kəs öz dini inancında hürr yaşayacaqdır. Heç bir məcburiyyət olmayacaqdır. Şəhərin rəhbəri isə Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

Algül Hüseyin, (2005). “*Muahat*”, XXX, İstanbul:DİA, (s.308).

Arslan Mustafa, (2013). “*İlk Müslüman Toplumunun Oluşumu və Hz. Muhammed (sav): Kardeşleştirme Örnek Olayı Üzerine Tarihsel Bir Din Sosyolojisi İncelemesi, Sünnet Sosyolojisi*”, editor: Mustafa Tekin, Ankara: Eskiyeeni yayınları.

Aydın Mustafa, (1991). “*İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*”, İstanbul: Pınar Yay.

Aydınlı Osman, (2007). “*İlk Müslüman Toplumun İnşasında Özgüven Faktörü ve Rıdvan Biati*”, İslami İlimler Dergisi, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu Çorum İçinde Yay, (haz. Mahfuz Söylemez).

Bilgiseven Amiran Kurtkan, (1985). “*Din sosyolojisi*”, İstanbul: Filiz Kitapevi,

Bilgiseven Amiran Kurtkan, (1995). “*İctihad Yetersizliğinden Doğan Problemler*”, İstanbul, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, (s.47-67).

Bilgiseven Amiran Kurtkan, (1996). “*İlmi Ledün Açısından Kavmiyet ve Ferdîyet*”, İstanbul, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (s.87-116).

Cabiri Muhammed Abid (trc. Vecdi Akyüz), (1997), “*İslamda Siyasal Akıl*”, İstanbul: Kitabevi.

Davutoğlu Ahmed, (1996). “*İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması*”, Divan Dergisi, I, sy.

Davutoğlu Ahmed, (1997). “*Medeniyetlerin Ben İdraki*”, Divan Dergisi, , II, sy. I, (s. 45).

Demirci Abdurrahman, (2012). “*Medine Vesikası: Oluşum Süreci ve Zimmet Antlaşmalarına etkisi*”, İSTEM: İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi, Cilt:X, sayı 19, (s. 253-271).

Dönmezer Sulhi, (1982), Sosyoloji, Ankara, Savaş Yay,

Ərəbi Mühamməd Məmduh, (1988). “*Dövlətür-Rəsul (s.ə.s) fil-Mədinə*”, Qahirə əl-Heyətül-Misriyyətül-Ammə lil-Kitab.

Farabi Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan, (1956) el-Medinetü l-Fazıla (trc. Nafiz Danışman), Ankara Maarif Vekaleti.

Fazlur Rahman, (1981). “*İslam*” (trc. M. Dağ-M. Aydın), Ankara: Selçuk Yay.

Günay Ünver, (2000). “*Din Sosyolojisi*”, İstanbul: İnsan Yay.

Güneş Ahmed (2007). “*Medine Vesikası ve Ehli-Kitab Tartışmalı İlmî Toplantı*”, (s.243-254).

Hamidullah Muhammed, (1980). “*İslam Peygamberi*” (trc. Salih Tuğ), İstanbul: İrfan Yayınevi.

Heyet, (2003). “*Sosyal Bilimler El Sözlüğü*”, İstanbul: Alfa Yay.

İbn Haldun, (1982). *Mukaddime* (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yay.

İbn Hişam Əbu Muəmməd Cəmaləddin Əbdülməlik, (1992.) *əs-Sirətün-nəbəviyyə = Sirətu İn Hişam* (nşr. Muəmməd Əli Qutub-Muəmməd Dəlibalta), Beyrut, əl-Məktəbətül-Əsriyyə.

İbn Mənzur Əbul-Fəzl Məhəmməd b. Mükərrəm b. Əli əl-Ənsari, *Lisanül-Ərəb*, Daru Sadr, ts. IX.

İbn Səd Muəmməd b. Sə‘d b. Məni‘ əz-Zöhri, (2001). “*Kutabu’t-Təbəqatil-Kəbir*” (nşr. Ali Muəmməd Ömər), I-XI, Məktəbətü’l-Hancı, Qahirə.

Kelebek Mustafa (2000). “*İslam Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası*”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, , sayı 4, (s.325-373),

Kongar Emre, (1995). “*Toplumsal Değişme Kuramları Ve Türkiye Gerçeği*”, İstanbul: Remzi Kitapevi.

Kurt Abdurrahman, (2009). “*İslamın İlk Dönemlerinde İmanın Toplumsal Yansıması*”, Bursa: Emin Yay.

Ozankaya Özer, (1995). “*Temel Toplum Bilim Terimleri Sözlüğü*”, İstanbul: Cem Yayınevi,

Özel Ahmet, (2006). “*Yönetici olarak Hz. Muhammed*”, İstanbul: Divan, XI, sy. 20.

Özkalp Enver, (1995). “*Sosyolojiye Giriş*”, Eskişehir: ETAM A. Ş.

Sarıçam İbrahim, (2013). “*Həzrət Muəmməd və Umumbəşəri Dəvəti*”, Bakı: İpəkyolu Nəşriyyatı, (s.119).

Sezen Yümni, (1988). “*Sosyoloji Açısından Din*”, İstanbul: İFAV Yay.

Slatery Martin, (2007). “*Sosyolojide Temel Fikirler*” (haz. Ümit Tatlıcan-Gülhan Demiriz), İstanbul: Sentez Yay.

Toros Muhərrəm, (1993). “*Medine Vesikası: İktidarı Yeni Bir Okuma Biçimi*”, Tezkire, sayı:5, (s.91-97).

Van Reijen Hans Van Der Loo-Williem, (2003). “*Modernleşmenin Paradoksları*”, (trc. Kadir Canatan), İstanbul: İnsan Yay.

д.ф.но филос. Вюгар Самедов

КОНЦЕПЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ КОНСОЛИДАЦИИ В ИСЛАМЕ: НА ПРИМЕРЕ МЕДИНСКОГО СОГЛАШЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится о процессе создания Пророком Мухаммедом (с.а.в.) нового общества. Для объединения всех людей велика роль веры. Когда люди принадлежат к одной и той же религии, они чувствуют себя привязанными друг к другу. Основой исламской общины является вероучение товхид. В то же время, Посланник Аллаха (с.а.в.) объединил такие структуры, основанные на чувстве сострадания, как клан, род, ашират, в новой социальной структуре, установив принцип равенства всех в понятии “умма”. Однако понятие умма устраняет не племя, а его вредные убеждения. Несомненно, очень важна роль опыта братания в социальной консолидации мусульманской общины в начальный период Медины. Пророк Мухаммед (с.а.в.) братски объединил сильных мусульман со слабыми мусульманами, ранее подвергавшимися давлению в Мекке. На следующем этапе Пророк примирил племена Аус и Хазрадж, враждующие между собой, затем построил образцовую общину, братски объединив мекканцев и мединцев (муаххат). В этом братании важную роль сыграла харизматическая личность Пророка Мухаммеда (с.а.в.). Несомненно, в братании общества договоры играют большую роль. С этой точки зрения роль Мединского соглашения в консолидации дифференцированного общества велика.

Ключевые слова: *социальная консолидация, религия, Ислам, Пророк Мухаммед, братание, переселенец, ансар, Мекка, Медина.*

Assoc. Prof. Vugar Samedov

**THE CONCEPTION OF SOCIAL INTEGRATION IN ISLAM:
EXAMPLE OF MADINA**

ABSTRACT

The article deals with the process of establishment of a new society by the Prophet. Religion has a great role in the integration of people. Individuals belonging to the same religion have the feeling of affiliation. Islamic society is based on the concept of tawheed. At the same time, the prophet united the institutions such as clan, tribe, ashirah which were based on fanaticism under one social structure called *ummah* based on equality principle. The concept of *ummah* does not eliminate the existence of tribes; it only eliminates harmful beliefs. Undoubtedly, the role of fraternity in the social integration of Muslim society in the early period Medina is significant. Hazrat Mohammad achieved to reconcile strong Muslims with the weak ones who were oppressed in Mecca. Later, he reconciled the Ovs and Khazraj tribes living in Medina constructing an exemplary society for the people of Mecca and Medina. The Prophet's charismatic personality played an important role in this integration. Undoubtedly, agreements play particular role in the integration process of society. From this point of view, Medina treaty plays a major role in the integration of a disintegrated society.

Keywords: social integration, religion, Islam, Hz. Prophet, brotherhood, emigrant, ansar, Mecca Madina

Çapa tövsiyə etdi: dos. N.G.Abuzərov